

ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ ГРУПОВОЇ ІЗОЛЯЦІЇ У КУРСАНТІВ НАВЧАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

УДК 159.9:355.01

Т. В. Вербанова

Гармонійний розвиток особистості є можливим лише за умови врахування як фізіологічних, так і психологічних потреб людини. Особливо нагально постає проблема задоволення психофізіологічних потреб на достатньому для нормального функціонування організму людини рівні, в екстремальних умовах діяльності, де негативний вплив на особистість має комплексний характер та торкається всіх сфер її життєдіяльності.

Курсанти навчальних центрів Державної прикордонної служби України (ДПСУ) потрапляють саме у таку складну ситуацію. Окрім значних навчальних навантажень вони відчують і негативний вплив групової ізоляції, що сама по собі є потужним психогенним чинником. Отже, питання подолання негативних наслідків групової ізоляції прикордонних навчальних центрів є питанням збереження фізичного та психічного здоров'я курсантів.

Психопрофілактика психогенного впливу на особистість в умовах групової ізоляції, як і будь-яка профілактика за своїм сутнісним визначенням, є найбільш доцільною й ефективною формою попередження негативних виявів. Але актуальним залишається питання систематизованого підходу до здійснення цього напрямку психологічної роботи у прикордонних навчальних центрах, специфіка яких вимагає більшої диференціації у проведенні психопрофілактики, ніж визначено у керівних документах ДПСУ.

У межах нашого дослідження найбільший інтерес становлять дослідження проблеми психопрофілактики в умовах навчально-військової діяльності. Різні аспекти цієї проблематики досліджували Г. А. Гайдукевич (агресивність у курсантів вищих військових навчальних закладів на різних

етапах підготовки) [1], С. В. Ошурков (психологічний аналіз конфліктності у взаємодії курсантів військового навчального закладу) [8], А. Л. Злотніков (особливості емоційної стійкості курсантів у процесі первинної військово-професійної підготовки) [4].

Питаннями психопрофілактики у спеціалізованих закритих навчальних центрах серед інших займалися такі дослідники, як: І. С. Рудой, О. В. Сергієнко (стан психічного здоров'я особового складу в екстремальних умовах) [11]; М. І. Королюк (психічна саморегуляція військовослужбовців-прикордонників) [5]; М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна (психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я) [9] та інші.

Аналіз літератури з цієї проблематики свідчить, що групова соціальна ізоляція у військових навчальних закладах розглядається науковцями як складова в системі психогенного впливу інших негативних чинників, які супроводжують військово-навчальну діяльність. Але, водночас, значно применшується роль саме групової ізоляції у створенні психогенного впливу на особистість курсантів. Унаслідок цього, спрямованість існуючої на сьогоднішній день системи психопрофілактичної роботи не сприяє вирішенню цілої низки психологічних питань, пов'язаних із негативним впливом групової ізоляції на особистість курсантів прикордонних навчальних центрів і міжособистісні стосунки.

Мета статті – розкрити шляхи вдосконалення системи психопрофілактичної роботи з курсантами навчальних центрів ДПСУ щодо подолання у них негативних наслідків впливу соціальної групової ізоляції.

Процес професійної підготовки у прикордонних навчальних центрах пов'язано з перебуванням курсантів в екстремальних умовах, оскільки докорінно змінюються соціально-побутові умови, в яких вони перебувають, оточення, режим життєдіяльності, зростає психічне та фізичне навантаження. Як свідчать дослідження різних авторів, умови соціальної ізоляції з жорсткими армійськими умовами діють подібно психологічним стресорам, що запускають

механізми стресу, описані Г. Сельє [12], а С. А. Разумов соціальну ізоляцію в умовах армії відносить “до стресорів неузгодженості діяльності” [10].

У період професійної підготовки у прикордонних навчальних центрах, тобто діяльності в особливих умовах, підвищуються вимоги до особистості курсантів та їх психічного здоров'я [11] і, відповідно, активізується потреба в пошуку оптимальних шляхів його збереження [2]. Професійна підготовка у прикордонних навчальних центрах має певну специфіку порівняно з навчанням у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ), яка зумовлює особливості адаптації курсантів і динаміку наростання психогенних явищ під впливом відносної групової ізоляції. Розглянемо докладніше ці особливості.

Період навчання курсантів у ВВНЗ становить 4–5 років. За даними багатьох наукових досліджень етапи адаптації в умовах ВВНЗ збігаються з етапами адаптації людини до екстремальних умов у закритих системах та визначаються таким чином [6]:

1. Перший період – фрустраційний (безвихідності, тривоги), відповідає розвитку фази тривоги і триває приблизно 5–6 місяців.

2. Другий період – адаптаційний, найбільш тривалий, відповідає періоду підвищеної резистентності та триває близько одного року.

3. Третій період – тривожного очікування початку самостійної військово-професійної діяльності і триває близько 5–6 місяців перед завершенням навчання.

Відносно нетривалий термін перебування у прикордонних навчальних центрах (4–6 місяців) зумовлює і специфічний перебіг адаптації. Наукових досліджень періодів адаптації курсантів під час перебування у прикордонних центрах ДПСУ ми не знайшли. Однак, сутнісна схожість професійно-навчальної діяльності у прикордонних навчальних центрах та ВВНЗ надала можливість висунути таке припущення. *В умовах групової соціальної ізоляції адаптація курсантів навчальних центрів ДПСУ відбувається подібно до адаптації курсантів ВВНЗ. Але термін перебування у прикордонних навчальних центрах зумовлює певні специфічні особливості цього процесу:*

– фрустраційний період охоплює весь термін перебування курсантів у прикордонних навчальних центрах;

– курсанти в достатній мірі не встигають пристосуватися до умов професійно-навчальної діяльності, тобто адаптаційний період у повній мірі не настає;

– наприкінці навчання до психогенного впливу на курсантів групової ізоляції приєднується негативний вплив ситуації тривожного очікування самостійної військової діяльності, яка і визначає третій період адаптації у подібних умовах.

Це припущення підтверджується результатами наших досліджень, що засвідчують стійке наростання психогенних явищ у психіці курсантів та міжособистісній взаємодії. Найбільш стрімко розвивається психоемоційне напруження, викликаючи астенизацію нервової системи курсантів і, як наслідок, інші проблеми міжособистісної взаємодії (конфліктність, агресивність, відчуженість). Зазначені особливості періодів адаптації курсантів прикордонних навчальних центрів зумовлюють необхідність проведення інтенсивної психопрофілактичної роботи впродовж усього терміну навчання.

Згідно з керівними документами, *під психопрофілактичною роботою з персоналом ДПСУ*, складовою якого є і курсанти прикордонних навчальних центрів, мають на увазі комплекс соціально-економічних, правових, організаційних, психологічних, педагогічних та медичних заходів, спрямованих на збереження, зміцнення і відновлення соціально-психологічного благополуччя психічного та фізичного здоров'я персоналу, запобігання виникненню у персоналу соціально-психологічної та особистісної дезадаптації, професійної деформації (професійного вигорання) [7]. За класифікацією МОЗ виокремлюють первинну, вторинну і третинну психопрофілактику. Первинна психопрофілактика містить у собі заходи, що попереджають виникнення нервово-психічних розладів. Вторинна психопрофілактика об'єднує заходи, спрямовані на профілактику несприятливої динаміки психічних виявів, які вже виникли, а також на їх ранню діагностику. Третинна психопрофілактика сприяє

попередженню несприятливих соціальних наслідків захворювання, рецидивів та дефектів, які перешкоджають нормальній діяльності хворого.

Опираючись на результати наших досліджень психогенних наслідків впливу умов соціальної групової ізоляції на курсантів навчальних центрів ДПСУ і психосоціальних умов їх подолання, ми розробили методичні рекомендації посадовим особам цих закладів щодо психопрофілактики та психокорекції наслідків впливу умов групової соціальної ізоляції у курсантів.

Метою наведених методичних рекомендацій є доведення до посадових осіб навчальних центрів ДПСУ організаційних і методичних умов щодо попередження розвитку у курсантів психоемоційних станів в умовах соціальної ізоляції, що спроможні негативно впливати на ефективність їх військово-навчальної діяльності, психічне здоров'я та психологічне благополуччя.

Основні положення системи психопрофілактичної роботи посадових осіб навчальних центрів ДПСУ щодо психопрофілактики наслідків соціальної ізоляції у курсантів може бути сформовано таким чином:

1. Унаслідок комплексного впливу цілої низки психогенних чинників на курсантів навчальних центрів, психопрофілактику наслідків групової ізоляції доцільно здійснювати у системі загальної психопрофілактичної роботи, визначеної керівними документами ДПСУ.

2. Суб'єктами психопрофілактичної роботи щодо подолання наслідків групової ізоляції в межах своєї відповідальності повинні бути начальники навчальних центрів, заступники (помічники) начальників по роботі з особовим складом, начальники відділів підготовки, начальники груп відділів підготовки, посадові особи підрозділів психологічного забезпечення і профільні фахівці закладів (структурних підрозділів) охорони здоров'я.

3. Об'єктами психопрофілактичної роботи з подолання негативних наслідків групової ізоляції є курсанти навчальних центрів ДПСУ.

4. Основою для здійснення заходів психологічної профілактики негативних наслідків групової ізоляції у навчальних центрах є збирання, аналіз та оцінювання психологічної інформації про перемінний склад (курсантів).

Проведення суб'єктами в межах їх функціональних обов'язків психопрофілактичної роботи щодо подолання негативних наслідків соціальної ізоляції у курсантів необхідно починати з вивчення індивідуально-психологічних особливостей курсантів. Виявлення рівня загальної та спеціальної підготовленості, особистісного адаптивного потенціалу, нервово-психічної стійкості, комунікативних здібностей, моральної нормативності, рівня особистісної тривожності, вияву акцентуацій характеру, соціально-демографічних характеристик надасть можливість оцінити перспективу успішності чи неуспішності адаптації курсанта в умовах соціальної групової ізоляції. Джерелом такої інформації є як індивідуальна карта, яку складають на кожного військовослужбовця за результатом професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби за контрактом на посадах солдатів (матросів), сержантів та старшин у ДПСУ, так і психодіагностичні бесіди.

5. Психологи навчальних центрів повинні отримувати психологічну інформацію про курсантів як вищенаведеними методами, так і шляхом здійснення систематичних психодіагностичних обстежень перемінного складу (моніторингу). Це обстеження курсантів має здійснюватись для виявлення осіб, які мають відхилення від нормального процесу соціально-психологічної адаптації в умовах соціальної ізоляції, з'ясування поточного психоемоційного стану, характеристик групової динаміки в колективі курсантів.

6. Найбільша об'єктивність результатів динамічного спостереження за психоемоційним станом та груповою динамікою в колективах курсантів, за нашими дослідженнями, забезпечується періодичністю психодіагностичного дослідження не менше, ніж 1 раз на місяць упродовж усього курсу навчання.

7. Моніторинг психоемоційного стану і групової динаміки в колективах курсантів, згідно з нашими дослідженнями, доцільно здійснювати за такими методиками: методика діагностики самооцінки психічних станів за Г. Айзенком; методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела та М. Фергюсона; методика суб'єктивної оцінки міжособистісних

стосунків; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі.

8. За результатами вищезазначеного психологічного моніторингу психолог навчального центру складає програму проведення як індивідуальних, так і групових заходів у межах первинної та вторинної психопрофілактики. Слід наголосити на тому, що в умовах групової ізоляції всі члени колективу відчують психологічний дискомфорт того чи іншого рівня. Саме тому психопрофілактична робота повинна стосуватись усіх курсантів з різницею лише в її інтенсивності і спрямованості.

9. Посадові особи в межах власної відповідальності повинні забезпечувати курсантам належний рівень соціально-побутових умов, які безпосередньо сприяють подоланню негативних наслідків соціальної групової ізоляції у курсантів. За результатами наших досліджень до таких умов належать: наявність приміщення для особистого простору та можливість залишатися там на одинці; наявність можливості спілкування з рідними та близькими людьми (як безпосередньо, так і за допомогою засобів зв'язку); наявність можливості отримання різноманітних позитивних вражень (ефективна організація дозвілля).

10. Призначення військовослужбовців на посади начальників груп відділів підготовки та перепідготовки, у силу їх найбільш тісного і безпосереднього контакту з курсантами, слід здійснювати з урахуванням таких моментів: високий рівень розвитку морально-ділових якостей; володіння певним багажем психологічних знань щодо особливостей перебування людей в особливих умовах, зокрема у груповій ізоляції; високий рівень розвитку комунікативних якостей та наявність ефективного досвіду роботи з особовим складом.

11. Основною метою психолого-педагогічного впливу на курсантів в процесі психопрофілактичної роботи з подолання наслідків соціальної групової ізоляції є реалізація таких моментів: формування в них певної системи

психологічних знань щодо особливостей перебування в особливих умовах діяльності; формування відповідної мотивації до подолання труднощів навчально-військової діяльності у навчальних центрах; формування навичок ефективної саморегуляції психічних станів і конструктивної поведінки в умовах соціальної групової ізоляції.

Реалізація вищезазначених положень системи психопрофілактичної роботи щодо подолання негативних наслідків впливу умов соціальної ізоляції на курсантів покладається на суб'єктів психопрофілактичної роботи (див. рисунок).

З огляду на психогенність впливу умов соціальної групової ізоляції на курсантів навчальних центрів ДПСУ доцільно вживати такі заходи первинної профілактики негативних наслідків групової ізоляції:

- моніторинг психологічного стану курсантів прикордонних навчальних центрів в умовах групової ізоляції, аналіз та оцінка результатів моніторингу;

- розроблення рекомендацій посадовим особам навчальних прикордонних центрів щодо організації і проведення профілактичної роботи з подолання наслідків групової ізоляції за результатами моніторингу;

- моральне та психологічне налаштування курсантів навчальних груп для ефективного здійснення навчально-професійної діяльності в умовах групової ізоляції;

- цілеспрямоване виявлення курсантів з ознаками соціально-психологічної й особистісної дезадаптації;

- навчання посадових осіб прикордонних навчальних центрів основ індивідуальної психологічної роботи з курсантами, які мають ознаки соціально-психологічної та особистісної дезадаптації внаслідок впливу умов групової ізоляції;

- навчання курсантів форм, методів та прийомів психологічної самопомоги, контролю та регуляції психологічних станів під час навчально-професійної діяльності і в побуті;

Система психопрофілактичної роботи щодо подолання психогенного впливу групової ізоляції на курсантів прикордонних навчальних центрів

Зміст психопрофілактичної роботи

Система організаційних, інформаційних, соціально-психологічних та інших заходів, спрямованих на забезпечення адаптації курсантів до перебування в умовах відносної групової ізоляції; підтримання, зміцнення і відновлення їх оптимального психологічного стану; забезпечення соціально-психологічного благополуччя та психічного здоров'я курсантів, попередження психоемоційних розладів і міжособистісних конфліктів

Система заходів спеціалізованої соціальної, психологічної та психотерапевтичної допомоги (психодіагностики, психокорекції, психотерапії, психофармакології тощо), що забезпечують найбільш раннє виявлення й ефективну корекцію або нейтралізацію негативних психоемоційних станів, психогенних розладів і відновлення працездатності курсантів, утраченої в результаті перебування в умовах групової ізоляції прикордонних навчальних центрів

Система заходів, спрямованих на відновлення ефективного соціального та навчально-професійного функціонування курсантів після проходження лікування психічних патологій, зменшення ймовірності рецидивів, соціально-медичної реабілітації курсантів, які мають клінічні вияви психічної патології, що виникла в умовах групової ізоляції під час професійно-навчальної діяльності

Види психопрофілактики

Первинна психопрофілактика

Вторинна психопрофілактика

Третинна психопрофілактика

Суб'єкти психопрофілактики

Начальники прикордонних навчальних центрів

Заступники начальників прикордонних навчальних центрів по роботі з особовим складом

Начальники відділів підготовки

Начальники груп відділів підготовки

Посадові особи підрозділів психологічного забезпечення

Профільні фахівці структурних підрозділів охорони здоров'я

Система психопрофілактичної роботи щодо подолання психогенного впливу групової ізоляції на курсантів прикордонних навчальних центрів

– формування, розвиток (тренування) психологічних властивостей курсантів, які підвищують їх психологічну резистентність, конструктивність поведінки в умовах групової ізоляції;

– надання курсантам психологічної допомоги фахівців у ситуації групової ізоляції, що створює підвищений ризик розвитку відхилень у психоемоційних станах, негативних психогенних розладів;

– психологічна просвіта персоналу щодо особливостей перебування в умовах групової ізоляції.

Згідно з керівним документом вторинна психопрофілактика в ДПСУ здійснюється психологами та посадовими особами закладів (структурних підрозділів) охорони здоров'я ДПСУ [7].

Начальники прикордонних центрів, заступники начальників по роботі з особовим складом, інші посадові особи, які мають у підпорядкуванні особовий склад, беруть участь у заходах вторинної профілактики в обсязі рекомендацій, наданих психологом відповідного органу або психологом вищого органу управління. Вторинна психопрофілактика здійснюється з курсантами, які потребують індивідуальної соціально-психологічної допомоги.

Отже, зазначене вище зумовлює такі заходи вторинної психопрофілактики наслідків групової ізоляції у прикордонних навчальних центрах:

– моніторинг психологічного стану курсантів, які потребують індивідуальної соціально-психологічної допомоги, аналіз та оцінка результатів моніторингу;

– розроблення рекомендацій посадовим особам навчальних центрів щодо курсантів, які відчують значні труднощі соціально-психологічної адаптації і потребують індивідуальної соціально-психологічної допомоги;

– цілеспрямоване виявлення осіб з курсантів, які потребують надання індивідуальної соціально-психологічної допомоги в межах третинної психопрофілактики;

– заходи формування та розвитку (тренування) у курсантів, які потребують індивідуальної соціально-психологічної допомоги навичок копінг-поведінки, навичок управління стресом, протидії розвитку негативних наслідків групової ізоляції;

– заходи психологічної корекції індивідуального психоемоційного стану, індивідуальних психологічних характеристик, що призводять до психологічної дезадаптації і погіршення психологічного стану.

Узагальнюючи наукові уявлення про соціально-психологічний тренінг, його можна розглядати як активні форми групової роботи, спрямовані на підвищення комунікативної компетентності особистості. Ця мета реалізується під час тренінгу через набуття знань у сфері особистісного спілкування, а також набуття та закріплення комунікативних навичок. Таким чином, можна стверджувати, що під час соціально-психологічного тренінгу мають місце навчальний, корекційний і психотерапевтичний ефекти. Саме тому зазначені заходи як первинної, так і вторинної психопрофілактики може бути здійснено у формі соціально-психологічного тренінгу з подолання наслідків психогенного впливу умов соціальної групової ізоляції у курсантів.

Отже, перебування в умовах групової ізоляції призводить до ескалації (наростання) психоемоційного напруження. Групова ізоляція, як потужний психогенний чинник впливу на психіку людини, посилює вплив й інших негативних чинників, притаманних військовій діяльності, під дію яких потрапляють курсанти прикордонних навчальних центрів. Саме комплексність негативних психічних явищ, що виникають у курсантів в умовах групової ізоляції, зумовлює необхідність більш диференційованого підходу у здійсненні психопрофілактичної роботи, ніж передбачено керівними документами на сьогоднішній день.

Аналіз керівних документів, наукової літератури з цієї проблематики, а також результати власних емпіричних досліджень надали нам можливість удосконалити систему психопрофілактичної роботи з подолання наслідків

соціальної групової ізоляції у курсантів навчальних центрів ДПСУ за такими напрямками:

– уточнено перелік суб'єктів здійснення психопрофілактичної роботи щодо подолання негативних психологічних наслідків соціальної групової ізоляції у курсантів навчальних центрів та їх роль при здійсненні різних видів психопрофілактики;

– визначено місце і значення соціально психологічного тренінгу в системі психопрофілактичної роботи щодо подолання негативних психологічних наслідків соціальної групової ізоляції у курсантів навчальних центрів ДПСУ з метою забезпечення її максимальної адресності й ефективності;

– розроблено методичні рекомендації посадовим особам цих закладів щодо психопрофілактики та психокорекції наслідків впливу умов групової соціальної ізоляції у курсантів.

Організація психопрофілактичної роботи у навчальних центрах ДПСУ з урахуванням психогенного впливу на особистість умов соціальної групової ізоляції сприятиме збереженню психічного здоров'я і підвищенню ефективності професійної підготовки прикордонників. Удосконалення соціально-психологічного тренінгу у напрямку вирішення завдань з подолання наслідків впливу умов групової соціальної ізоляції у курсантів та перевірка ефективності зазначеної у статті системи психопрофілактичної роботи й є перспективою подальших розвідок у цьому напрямку.

Список використаної літератури

1. Гайдукевич, Г. А. Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Г. А. Гайдукевич ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 16 с.

2. Гостюшин, А. В. Энциклопедия экстремальных ситуаций / А. В. Гостюшин. – 3-е изд. допол. – М. : Зеркало, Техника молодежи, 1996. – 320 с.

3. Дорошенко, М. М. Індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців з граничними нервово-психічними розладами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 20.02.02 “Військова педагогіка та психологія” / М. М. Дорошенко ; Військовий гуманітарний ін-т Національної академії оборони України. – К. : Товариство “Знання” України, 2000. – 19 с.
4. Злотников, А. Л. Особенности эмоциональной устойчивости курсантов в процессе первичной военно-профессиональной подготовки : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / А. Л. Злотников ; Харьковский военный ун-т. – Х., 2004. – 216 с.
5. Королук, Н. И. Психическая саморегуляция военнослужащих пограничных войск : учебно-методическое пособие / Н. И. Королук. – М., 1992. – 46 с.
6. Невмержицький, В. М. Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Невмержицький Володимир Максимович ; Військовий гуманітарний ін-т Нац. академії оборони України. – К., 2002. – С. 41–42.
7. Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення психопрофілактичної роботи з персоналом Державної прикордонної служби України : Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 14.04.2008 р. № 318. – Офіц. вид. – К., 2008. – 43 с.
8. Ошурков, С. В. Психологический анализ конфликтности во взаимодействии курсантов военно-учебного заведения : дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / С. В. Ошурков ; АПН Украины. – К., 1993. – 161 с.
9. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навчальний посібник / [М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко та ін.] ; заг. ред. М. С. Корольчука. – К. : Фірма “ІНКОС”, 2002. – 272 с.
10. Разумов, С. А. Эмоциональный стресс в условиях норм и патологии человека / С. А. Разумов. – Л. : Медицина, 1996. – С. 9–27.
11. Рудой, И. С. Состояние психического здоровья личного состава органов войск в экстремальных условиях. Аналитический обзор / И. С. Рудой, А. В. Сергиенко. – К. : РИО МВД УССР, 1990. – 52 с.
12. Селье, Г. Очерки об адаптационном синдроме / Г. Селье. – М., 1960. – С. 36.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Матеюк О. А.